

На правах рукопису

ТКАЧЕНКО Михайло Іванович

МУЗЕЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1939-1945 рр.)

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1996

Дисертацією є рукопис.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00759784 (1)

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова

Науковий керівник- доктор історичних наук, професор
АЛЕКСЄЄВ Юрій Миколайович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КОРОЛЬ Віктор Юхимович

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
КОТ Сергій Іванович

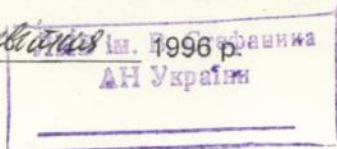
Провідна організація- Київський державний інститут культури.

Захист відбудеться "20" травня 1996 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.32 для захисту дисертацій в Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою:

252017, м.Київ, вул.Володимирська, 60, ауд.349

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (м.Київ, вул.Володимирська,58)

Автореферат розісланий "18" травня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Божко О.І.

ДВ-37.514
СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ. Робота складається зі вступу, трьох розділів (кожен має по три підрозділи), висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури.

ВСТУП. АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. Одним із джерел національного відродження, що триває в Україні, є культурна спадщина. Важливу роль у її збереженні і використанні відіграють музеї: вони збирають, охороняють, вивчають та експонують культурні пам'ятки найрізноманітніших категорій (твори мистецтва, археологічні знахідки, предмети старовини, історичні реліквії, природознавчі збірки, матеріали з життя та діяльності видатних людей тощо). Необхідність забезпечення надійної охорони та захисту музейних експонатів на сучасному етапі ставить на повістку денну вивчення всього історичного досвіду їх збереження.

Особливу увагу дослідників і громадськості привертає період Другої світової війни. Загальний інтерес до нього викликаний як нещодавнім ювілеєм перемоги над нацизмом та переосмисленням місця і ролі України в подіях піввікової давності, так і колосальними втратами культурних цінностей, і зокрема - музейних експонатів.

Історія українських музеїв під час Другої світової війни поки що глибоко не досліджена. Останнім часом з'явилася чимало нових даних щодо долі музейних колекцій та історичних обставин їх урятування, винищення або вивезення за межі України. Стали доступними для дослідників документи зі спеціальних фондів архівів, газети, журнали, книги, що видавалися в Україні за німецької окупації та в країнах Заходу - під час війни і в повоєнний період. Усі ці матеріали потребують ретельного опрацювання та введення до наукового обігу. Наявність великого масиву нових джерел з даної проблеми створює надійне підґрунтя для її вивчення.

При визначенні теми дослідження враховувалася також нагальна потреба в науковому забезпеченні процесу пошуку і

повернення в Україну культурних цінностей, вивезених у 1941-1944 рр. до Німеччини та інших країн, розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері.

ПРЕДМЕТОМ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ є діяльність державних органів і музейних установ, спрямована на захист і охорону культурних цінностей, німецька окупаційна політика в музейній галузі та її наслідки, а також заходи радянських властей щодо відновлення роботи музеїв після звільнення України від німецько-фашистської окупації.

ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ дисертації охоплюють період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Цей час був наповнений політичними та воєнними подіями, які кардинальним чином змінювали ситуацію в Україні і суттєво впливали на стан і умови функціонування музеїв та на долю музейних експонатів.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ. У науковій літературі висвітлювалися окремі аспекти проблеми, є ряд праць з близьких та дотичних тем, зокрема з питань функціонування радянської соціалістичної культури в умовах війни, злочинів нацистів на українській землі, урятування культурних цінностей від грабежу та загибелі. Долі музейних фондів присвячено лише кілька статей.

Перший внесок в історіографію проблеми зробили сучасники подій. Серед газетних та журнальних матеріалів 1939-1940 рр. привертають увагу статті С.О.Гілярова, В.М.Паньківа та інших авторів¹ про роботу окремих музеїв України та реорганізацію музейних установ у західних областях УРСР.

У радянській історіографії Великої Вітчизняної війни до початку 60-х років історія музеїв окремо не виділялася, хоча в деяких працях констатувалися факти збитків, завданих музейним фондам німецькою

¹ Гіляров С. Музей западного искусства в Киеве// Искусство.-1940.- №1.-С.153-165; Паньків В.М. Музеї західних областей України// Соціалістична культура.-1940.-№2.-С.36-37.- та ін.

окупацією. У 60-80-х роках побачили світ ряд публікацій, що стосуються даної теми. Умовно їх можна розділити на дві групи.

До першої слід віднести роботи, в яких стан та діяльність музейних установ у 1941-1945 рр. розглядаються у загальному контексті функціонування та розвитку культури в цей період. Дослідження М.В.Коваля¹ присвячені вкладу діячів та закладів культури в перемогу над ворогом, а також питанням фашистської ідеології та окупаційної політики в сфері культури, що проявилася не тільки в планомірному, цілеспрямованому пограбуванні культурної спадщини українського народу, а й у спробах нацистів "керувати" українською наукою, освітою, мистецтвом.

Праці В.І.Акуленка² торкаються як загальних питань правової охорони пам'яток історії і культури в радянські часи, так і конкретних успіхів і невдач у цій області (у т.ч. в 1941-1945 рр.). Матеріал публікацій ґрунтується переважно на широко відомих друкованих джерелах та працях інших авторів.

У дослідженнях В.Ю.Короля, Л.Г.Мельника та В.Ю.Короля, колективній монографії викладачів Київського університету та інших публікаціях³ висвітлюється перебування українських закладів культури

¹ Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів.– К.: вид-во АН УРСР, 1964.–144 с.; Коваль М.В. Преступлення фашистів против культури украинского народа //Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1945 гг.).- М.:Политиздат, 1965.-С.210-218; Коваль М.В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні).-К.:Політвидав України, 1965.- 113 с.; Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.-К.:Наукова думка, 1977.-264 с.-та ін.

² Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990.–К.: Вища школа, 1991.- 274 с. – та ін.

³ Король В.Ю. Сила великой дружбы.- К.: Вища школа, 1985.- 120 с.; Мельник Л.Г., Король В.Ю. Деятельность партийных организаций по укреплению научного и культурного сотрудничества народов СССР

у глибокому тилу, показано роль місцевих органів та представників різних народів СРСР в організації їхньої діяльності та збереженні евакуйованих культурних цінностей, а також допомогу, яку надавали республіки Радянського Союзу Україні у відновленні музейних фондів в 1943-1945 рр.

Друга група праць присвячена музейному будівництву в 1941-1945 рр. та долі музейних фондів. М.П. Сімкін у своїй статті¹ досліджує стан, діяльність та втрати музеїв СРСР під час війни. Автор розглядає широке коло питань - від евакуації музейних скарбів на схід у 1941 р. до обліку збитків Надзвичайною Державною комісією /НДК/. Більша частина дослідження стосується музеїв Росії, але є тут деякі відомості і про українські музейні фонди.

Німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей та засоби їх реалізації на українських теренах, а також зусилля радянських властей щодо врятування експонатів музеїв шляхом їх евакуації висвітлюються в роботах Ю.А.Омельченка². Автор використав документи з архіву Міністерства культури УРСР, які пізніше стали недоступними для дослідників, а також з окремих обласних архівів, проте наявні матеріали не дали змоги зробити широкі узагальнення відносно масштабів евакуації та обсягів втрат.

(1941-1945)// Научные труды по истории КПСС.- 1985.-С.51-56; В битвах за Советскую Украину. Ратный и трудовой подвиг народов СССР в годы Великой Отечественной войны: история и современность.- К.: Вища школа, 1985.-174 с.-та ін.

¹ Сімкін М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны// Труды НИИ музееведения.- Вып.2.- М.: Советская Россия, 1961.- С.176-327.

² Омельченко Ю.А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу// Питання нової та новітньої історії.-Вип.12.-К.:вид-во Київськ.ун-ту, 1971.-С.93-99; Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр.// Український історичний журнал (УІЖ).-1975.-№3.-С.122-128.

Вивезенню музейних фондів на схід у 1941 р. присвячені також стаття В.М.Жабокрицького¹ та книга Л.В.Максакової².

Л.В.Максакова використовує документи з архівів усіх союзних республік, території яких були захоплені німецькими військами (щоправда, з українських використано лише один фонд). Незважаючи на те, що книгу видано в часи "перебудови і гласності", вона відображає стереотипні погляди і підходи попередніх десятиліть.

Для літератури останніх років існування СРСР та періоду національно-державного будівництва в Україні характерні здебільшого нові підходи до проблем, що стосуються нашої теми. Висвітлюються питання, які раніше були закриті для дослідження: винищення культурних цінностей, зокрема перлин давньоукраїнського зодчества, радянською владою; репресії проти національної інтелігенції; боротьба українських патріотів не лише з гітлерівським, а й сталінським режимами; життя та діяльність так званих (за радянською ідеологічною термінологією) "українських буржуазних націоналістів" і т.д.

Маловідомі факти, пов'язані зі створенням Музею-архіву переходової доби в Києві /1942 р./ і долею його співробітників – українських учених-істориків О.П.Оглоблина, Н.Д.Полонської-Василенко та інших, висвітлені в роботах І.Гирича, І.Верби, В.Ульяновського³. Автори намагаються пояснити мотиви співробітництва представників української інтелігенції з окупантами.

¹ Жабокрицький В.М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943-1945 рр. // УІЖ.-1980.-№5.-С.98-104.

² Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны.- М.: Наука, 1990.-133 с.

³ Гирич І. Архів-музей переходової доби// Старожитності.– 1992.- №1.-С.5; Верба І. Н.Д.Полонська-Василенко// Київська старовина.– 1993.–№5.-С.25-40; Верба І. О.П.Оглоблин: штрихи до портрета// Київська старовина.–1994.– №6.– С.79-87; Ульяновський В. Наталія

Дослідження С.І.Кота стосуються різних питань щодо долі музейних фондів у воєнні роки (евакуація, збереження у східних районах СРСР; нацистська практика пограбування та винищення музеїв; урятування експонатів від загибелі українськими патріотами тощо)¹. Досліджуючи хід та наслідки евакуації музейних матеріалів у глибокий тил, С.І.Кот на основі аналізу архівних джерел робить висновок, що евакуація фактично провалилася. Втрати музеїв під час Другої світової війни розглядаються автором у широкому контексті втрат культурних надбань українського народу протягом десятиліть - від царизму, радянської влади, нацистського режиму. С.І.Кот ставить питання про правомірність повернення в Україну цінностей, вивезених за її межі в різні часи.

Стаття Ю.М.Алексеева та Н.М.Кравченко² присвячена теоретичним і практичним аспектам проблеми охорони, збереження, вивчення і використання пам'яток історії і культури на сучасному етапі з урахуванням історичного досвіду.

Певний внесок у вивчення теми зробили вчені української діаспори. У статтях Н.Д.Полонської-Василенко, М.Міллера,

Полонська-Василенко: штрихи до портрета//Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т.- Т.1- К.: Либідь, 1992.- С. V-LIV.

¹ Кот С.І. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФРР на Україну // Український археографічний щорічник. Нова серія.- Вип.2.-К.: Наукова думка, 1993.- С.321-334; Кот С.І.- Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ.- 1993.- №6.- С.152-156; Кот С. Проблема повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права. Українські культурні втрати за радянського часу// Розбудова держави.-1995.-Ч.10-12; 1996.-Ч.1, 3 - та інші.

² Алексеев Ю.М., Кравченко Н.М. Пам'ятки історії і культури в сучасному суспільстві: проблеми охорони, збереження, вивчення і використання// Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства .-К.: Вища школа, 1993.- С.97-140.

Л.Винара¹ висвітлюється доля співробітників українських музеїв (істориків, археологів, краєзнавців), які постраждали від сталінського або нацистського режимів у досліджуваний період чи працювали в музеях під час німецької окупації, а пізніше емігрували на Захід.

У книзі Т.Геврика² одна із статей присвячена знищеному в 1941 р. Успенському соборові (культурно-історичний заповідник "Києво-Печерська лавра"). Автор ставить під сумнів офіційну радянську версію щодо цього акту вандалізму.

У дослідженні П.Кеннеді Грімстед за участю Г.Боряка³ розглядається проблема трагічних втрат архівних, бібліотечних і музейних матеріалів, архітектурних пам'яток в Україні під час Другої світової війни, наводяться факти вивезення радянськими військами культурних скарбів з Німеччини та інших країн Європи наприкінці війни, вивчається діяльність західних союзницьких реституційних комісій у 1945–1948 рр. Автори доводять, що відповідальність за колосальні втрати культурних цінностей у війні має лягати не тільки на нацистів, але й на радянську адміністрацію. На жаль, доля музейних фондів (на відміну від долі архівних та бібліотечних цінностей) знайшла тут лише фрагментарне відображення.

¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920 років// Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою.-Париж, Чікаго, 1962.-С.7-111; Міллер М. Доля українських археологів під Советами// Там само.- С.112-126; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992).Короткий біографічний нарис// Розбудова держави.-1994.- Ч.11,12; 1995.- Ч.1-3,9.

² Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.- Вид.4// Бібліотека журналу "Пам'ятки України".-Кн.10.-Нью-Йорк - К., 1991.-64 с.

³ Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.- Львів: Фенікс, 1992.-120 с.; Пам'ятки України: історія та культура.-1994.- Ч.3-6.-С.92-105.

Близькі за змістом і хронологією проблеми (культурне будівництво і розвиток музейної справи за роки радянської влади, співробітництво народів СРСР під час Великої Вітчизняної війни, суспільно-політичне життя в Україні в цей період, функціонування історико-культурної спадщини в міжнародних стосунках та ін.) розглядаються в докторських та кандидатських дисертаціях Ю.М.Алексєєва, М.В.Коваля, В.Ю.Короля, Ю.А.Омельченка, В.М.Жабокрицького, С.І.Кота, І.В.Верби та інших.

ОСНОВНОЮ МЕТОЮ роботи є комплексне дослідження на основі аналізу історичних джерел стану і діяльності музеїв України під час Другої світової війни, визначення причин, обсягів та наслідків винищення музейних фондів.

Звідси випливають **ГОЛОВНІ ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**:

- охарактеризувати стан українських музеїв напередодні нападу Німеччини на СРСР;
- розглянути хід та наслідки евакуації музейних фондів на Схід, визначити її роль у збереженні цінностей;
- дослідити стан і діяльність українських музеїв під час німецької окупації, особливості нацистської окупаційної політики в цій сфері;
- розкрити масштаби втрат музейних експонатів у роки Другої світової війни;
- показати процес поновлення діяльності музеїв після звільнення України від німецько-фашистських загарбників;
- оцінити роль реституційних заходів у відродженні музейних фондів республіки, визначити рівень завершеності процесу повернення в Україну музейних експонатів, вивезених за її межі під час війни.

МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ дисертації є закони діалектики і логіки суспільного розвитку, принцип конкретно-історичного аналізу суспільних явищ і подій. У роботі використано

проблемно-хронологічний метод дослідження, який передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми.

ДЖЕРЕЛЬНУ БАЗУ дисертації складає комплекс архівних та друкованих матеріалів. Головний масив архівних джерел зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Усі опрацьовані нами матеріали з цього архіву можна умовно розділити на три групи. Перша – це документи діяльності тих державних органів і відомств, яким організаційно підпорядковувалася більшість музеїв – Наркомату освіти УРСР /ф.166/, Управління (Комітету) у справах мистецтв при Раднаркомі (Раді Міністрів) УРСР /ф.4763/, Комітету у справах культурно-освітніх установ /ф.4762/, а також Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) УРСР /ф.2/. Тут є урядові постанови, доповідні записки, листи, довідки, річні звіти музеїв та відомств, що стосуються розвитку музейної справи напередодні німецького нападу; евакуації; збитків, завданих музейному господарству республіки під час війни; поновлення мережі музеїв у 1944-1945 рр.; реевакуації та реституції цінностей.

Деякі з документів несуть неточну, а то й недостовірну інформацію (це стосується, перш за все, матеріалів 1941-1942 рр.), яка потребує уточнення, перевірки шляхом співставлення з іншими джерелами.

Друга група матеріалів знаходиться у фондах німецького походження – Штабу імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей /ф.3676/, Рейхскомісаріату України /ф.3206/, у Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їхніх підрозділів (КМФ-8).

Серед документів Оперативного штабу (Айнзацштабу) Розенберга при Рейхсміністерстві окупованих східних територій та Рейхскомісаріату України щодо їхньої "культурної політики" є дані

про стан українських музеїв за німецької влади, їхню діяльність, про вивезення нацистами художніх скарбів з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Сімферополя та інших міст, списки (не повні) вивезених експонатів.

Колекція КМФ-8 вміщує копії документів різних німецьких окупаційних установ, у тому числі й Айнзацштабу Розенберга, зокрема донесення його співробітника Д.Розкампа про музеї Києва, інструкції рейхсміністра щодо "збирання культурних цінностей на Сході" тощо.

До третьої групи слід віднести матеріали, що мають допоміжне значення, наприклад статистичні дані щодо кількості музеїв та музейних експонатів напередодні німецької окупації та після неї з фондів Управління народногосподарського обліку при Держплані УРСР /ф.318/, Держплану УРСР /ф.337/, Статистичного управління УРСР /ф.582/. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни /ф.4620/ містить копії актів та документальних свідчень про шкоду, завдану окупантами установам культури.

Багато цінних документів з даної проблеми зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фонді Центрального комітету КП(б)У /ф.1/ знаходяться постанови Політбюро з питань музейного будівництва; довідки про музеї, складені відділом пропаганди і агітації; листування уряду, державних комітетів, історико-культурних заповідників, музеїв та інших установ з партійними структурами. У дослідженні використано також кримінальну справу на вченого-мистецтвознавця, працівника Київського музею західного та східного мистецтва С.О.Гілярова /ф.263/, матеріали Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР /ф.166/, колекцію документів з історії Компартії України /ф.57/.

Важливу інформацію про окремі музеї Києва і Чернігова вивлено в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України /ЦДАМЛМ України, м.Київ/, Державному архіві міста Києва /ДА м.Києва/, Державному архіві Чернігівської області /ДАЧО, м.Чернігів/. Усього опрацьовано матеріали більше 20 фондів державних архівів України.

Основну групу друкованих джерел складають збірники документів і матеріалів, присвячені подіям 1941-1945 рр., особливо – німецькій окупації¹. Використано також спогади учасників подій та газетні публікації (у тому числі окупаційного періоду).

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ полягає в тому, що:

- стан і діяльність музеїв та доля музейних фондів під час Другої світової війни виділені в самостійний об'єкт спеціального наукового дослідження;
- розширено джерельну базу дослідження, в науковий обіг введено значну кількість нових, досі невідомих даних;
- зроблено спробу відійти від традиційних ідеологічних схем, що приводили, як правило, до однобокого висвітлення трагічних сторінок історії української культури;

¹ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков – М.: Госполитиздат, 1946.–459 с.; Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сборник материалов в 7-ми томах.– М.: Госюриздат, 1957-1961; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб.докум. і матер. –К.Держполітвидав УРСР, 1963.–488 с.; Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР /1941-1944 гг./- М.: Экономика, 1985.– 328 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной Войны /1941-1945 гг./. Докум. и матер. в трех томах.– Т.3.– К.:Наукова думка, 1985; Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941 – 1950. Збірник документів і матеріалів.– К.: Наукова думка, 1989.– 576 с.; Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий.– К.: изд-во "Украина", 1991.– 512 с.– та інші.

• зібрано, опрацьовано та подано у вигляді таблиць багату цифрову інформацію, яка унаочнює виклад конкретного матеріалу й дає змогу краще уявити загальний перебіг подій;

• досліджено ряд аспектів теми, що не знайшли докладного висвітлення в науковій літературі (організаційні форми збереження евакуйованих музейних матеріалів у Росії і Казахстані; діяльність українських музеїв за німецької влади; участь України в реституційних процесах; перебування в Києві художніх цінностей з німецьких музеїв і приватних збірок, вивезених радянськими комісіями з Німеччини тощо).

Матеріал дисертації має **НАУКОВЕ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ** і може бути використаний:

а) Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України та науковими співробітниками музеїв - для уточнення обставин загибелі музейних збірок, з'ясування долі вцілілих еконатів, пошуків і повернення вивезених скарбів;

б) дослідниками - під час написання наукових праць;

в) викладачами історії, музеєзнавства - під час підготовки і проведення лекцій і семінарів з відповідних розділів навчальних курсів.

НАУКОВА АПРОБАЦІЯ РОБОТИ.

Дисертація обговорена на засіданні кафедри історії слов'янських народів Українського державного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова. Результати досліджень доповідалися на наукових конференціях: "Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні" (м.Київ, Головне архівне управління України, 1995 р.); "50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки"(м.Київ, УДПУ ім.Драгоманова, 1995 р.); "Україна і

слов'янський світ" (м. Київ, ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, 1995р.)

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ дисертації має назву "Музеї України в 1939-1941 рр. та евакуація музейних фондів у східні райони СРСР". У його першому підрозділі "Стан українських музеїв напередодні нападу Німеччини на СРСР" дається характеристика музейних фондів республіки у 1939-1941 рр. та висвітлюється розвиток музейної справи в УРСР в цей період.

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР на першому етапі Другої світової війни зумовило перебудову культурного життя у цьому регіоні на радянський лад. Почалася реорганізація музеїв. Загальна їх кількість скоротилася (у Львові - з 21 до 7). Музеї, розташовані в маленьких містечках, були здебільшого ліквідовані, а їхні фонди перевозилися в обласні центри.

На початку 1941 року Україна володіла величезними музейними багатствами. Встановлено, що в 151 музеї т.зв. відкритого типу нараховувалося близько 2,8 млн. експонатів (з них перебувало в експозиції - 387 тис.), а з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв ця кількість становила близько 6 млн.

Другий підрозділ "Вивезення музейних фондів у глибокий тил" присвячено евакуаційним заходам державних органів щодо музейних цінностей. Евакуація експонатів українських музеїв на схід розглядається в широкому контексті загальної евакуаційної політики радянських властей, однією з характерних рис якої був курс на першочергове врятування матеріальних цінностей і ресурсів оборонного значення. Через те культурні скарби, зважаючи на складні воєнні обставини, були приречені на невивезення.

Ніякого загальнореспубліканського плану врятування художніх, історичних та наукових цінностей не існувало. Лише київські музеї опікувалися республіканськими відомствами, яким вони

підпорядковувалися (Управлінням у справах мистецтва при РНК УРСР, Наркоматом освіти УРСР). В інших містах України підготовка та здійснення евакуації музейних фондів покладалися на місцеві органи. Доля експонатів часто залежала від того, чи розуміло партійне та радянське керівництво міст і областей значення збереження культурної спадщини народу.

Докладно розглядається хід евакуації історико-культурних пам'яток з музейних скарбниць Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Полтави, Харкова та інших міст республіки, описано умови та вказано маршрути транспортування їх на схід – у Росію і Казахстан. Особлива увага звертається на те, які саме матеріали вивозилися, а які – залишалися неевакуйованими. На основі аналізу зібраних даних зроблено висновок, що популярна, в радянській літературі теза стосовно успіхів евакуації культурних цінностей - "усе найцінніше було врятоване" - не відповідає дійсності. Дуже багато унікальних, рідкісних речей і збірок після відступу радянських військ залишилися в музеях напризволяще.

Державні органи не використали всіх можливостей для врятування музейних фондів республіки. Постійне зволікання з прийняттям рішень щодо початку евакуації, відмови у виділенні транспортних засобів для евакуаційних потреб музеїв, неорганізованість призводили до того, що вивезення експонатів розпочиналося незадовго до окупації міст ворогом і проходило в напівфронткових умовах. Унаслідок цього частина евакуйованих матеріалів загубилася в дорозі або зазнала пошкоджень, а деякі з колекцій трагічно загинули.

Третій підрозділ названо "Заходи щодо збереження евакуйованих музейних фондів". Складність в організації догляду та контролю за експонатами полягала в тому, що вони були розпорошені на великій території. Тому уряд і відповідні відомства

УРСР направляли в міста, в яких зберігалися цінності, своїх уповноважених, а в Уфі, де знаходився основний масив евакуйованих матеріалів, організували дві державні установи (Картинні фонди художніх музеїв України та Музейні фонди України Наркомату освіти УРСР), що мали забезпечити їх облік, охорону та збереження.

Завдяки цим заходам цінні музейні експонати та колекції були, за деякими винятками, збережені, а згодом повернені в Україну.

Встановлено окремі факти використання українських художніх цінностей та історичних реліквій, вивезених у глибокий тил (здебільшого для організації виставок). Однак більшість збірок увесь час, аж до повернення в республіку, перебувала в стані консервації.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ дослідження – "Музеї під час німецької окупації України (1941-1944 рр.)" - розкривається трагічна доля українських музеїв у роки тимчасового "господарювання" нацистів.

У першому підрозділі "Німецька окупаційна політика в музейній галузі" розглядаються ідеологічні засади політики нацистів у сфері культури на окупованих територіях. А. Розенберг та деякі інші ідеологи Третього рейху, враховуючи віковичне прагнення народів Російської імперії до незалежності, намагалися показати себе "покровителями" не лише українського "самоврядування", а й національної української культури. Тому в ряді міст і за німецької влади працювали культурно-освітні установи, виходили газети. При цьому нацисти орієнтувалися на досягнення власних імперських цілей.

Після встановлення окупаційного режиму спеціальні німецькі служби, зокрема підрозділи Айнзацштабу Розенберга, брали музеї під свій контроль. Відкритий грабунок експонатів, що мав місце в перші дні окупації, після цього припинявся. Щоправда, практикувалася видача художніх творів за розписками для прикрашення квартир та кабінетів вищого начальства.

Співробітники Айнзацштабу Розенберга здійснювали облік музейних скарбів, що ставали "власністю" Рейху, науково їх опрацьовували, намагалися сконцентрувати кращі збірки в одному місці шляхом реорганізації музеїв, влаштування виставок.

Частину матеріалів окупанти вивозили до Німеччини, однак у 1941-1942 рр. ці операції не були масовими і здійснювалися, як правило, таємно.

Деякі з музейних експонатів під час окупації знищувалися, але переважно з ідеологічних міркувань (йдеться про мистецькі твори та предмети, що символізували більшовицьку владу).

Другий підрозділ має назву "Функціонування музеїв за нацистського режиму". Певної системи в організації роботи музеїв у цей період не було. Великі відмінності в цій справі спостерігаються не тільки в різних частинах розділеної нацистами України, а й у різних містах. Це залежало від наявності фондів, кадрів, ініціативи з боку окремих представників української інтелігенції та відповідних відділів міських управ, підтримки німецьких властей. Музеї мали допомагати нацистській пропаганді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом, забезпечувати збереженість фондів, облік експонатів, бути місцем проведення "культурного дозвілля" для німецьких солдатів і офіцерів, підтримувати в національно орієнтованій інтелігенції ілюзію щодо можливості культурного відродження під німецьким керівництвом.

Найбільше музеїв під час німецької окупації діяло в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові. Усі вони тією чи іншою мірою зазнали реорганізації. Змінилися назви та профілі музейних установ, ідеологічне спрямування експозицій. У деяких випадках українських співробітників замінили на "фольксдойче".

У Києві Центральний історичний музей було реорганізовано в Музей стародавньої історії, художні музеї були об'єднані в так званий Крайовий музей і стали його відділами. Були створені також нові

музейні установи. Одна з них - Музей переходової доби міста Києва - мала збирати матеріали про нищення радянською владою пам'яток української культури, інша - Архітектурно-історичний музей - була покликана охороняти визначні архітектурні споруди та комплекси міста Києва.

1942 р. кілька київських музеїв були відкриті для відвідування, але тільки для німців. У Харкові огляд музейних експозицій був дозволений і для українського населення (німецькі та українські відвідувачі обслуговувалися в різні дні тижня).

Автором дисертації зібрано інформацію про роботу під час німецької окупації більше ніж 20 музейних установ України.

Зроблено спробу встановити мотиви співробітництва українських музейників – учених, мистецтвознавців, археологів, істориків – з окупантами. Час, очевидно, зняти з багатьох із них тавро "зрадників". Не всі хотіли прислужитися нацистам з якихось корисливих мотивів або тому, що поділяли їхні погляди чи схвалювали їхні дії. Багато українців працювали в музеях, щоб бути ближче до експонатів, оберігати їх від грабежу чи природного руйнування; інші повірили пропагандистським кліше щодо відродження української культури і намагалися діяти в інтересах майбутнього України, дехто просто хотів вижити.

У третьому підрозділі "Масове вивезення музейних експонатів на Захід. Масштаби втрат українських музейних фондів" розглядається пограбування нацистами українських музейних скарбниць та вивезення культурних цінностей до Німеччини.

Широкомасштабне вивезення музейних фондів розпочалося незадовго до втечі нацистів з України.

Офіційно вивезення культурних скарбів на Захід іменувалося евакуацією і мотивувалося необхідністю врятування їх від загибелі під час бомбардувань та артилерійських обстрілів.

ЛНБ ім. В. Стефаника
дні України

що на Заході цінності можуть бути збережені для України. Дехто з українських фахівців допомагав німцям у здійсненні евакуаційних (по суті - грабіжницьких) операцій.

Підкреслюються гігантські обсяги пограбування музейних фондів нацистами, їх справді варварське ставлення до музейних будинків, майна, обладнання, експонатів, що залишилися. Наводяться факти розкрадання, знищення або вивезення з України унікальних музейних колекцій, а також спалювання, руйнування приміщень.

Масштаби втрат українських музейних фондів під час Другої світової війни остаточно не визначені. Слід критично ставитись до спроб встановити обсяги збитків, завданих фондам музеїв, у радянських грошових одиницях, особливо зважаючи на сумнівність методик; ці числові величини не мають наукового значення. Більш цінними є списки пограбованих та знищених експонатів, складені багатьма (але не всіма) музеями в 1944-1948 рр. Однак і вони не дають повної картини втрат. Отож постає потреба в докладній каталогізації втрачених експонатів по кожному музею. А крім того, важливо усвідомити, якої шкоди завдано цими втратами українській культурі, науці, духовності, історичній пам'яті народу.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ ДИСЕРТАЦІЇ - "Музейні установи після звільнення України від німецько-фашистських загарбників".

Перший підрозділ "Відновлення діяльності музеїв у 1943-1945 рр." присвячено проблемам, пов'язаним з відбудовою та відкриттям музеїв. Музейна мережа в Україні була відновлена в основному на кінець 1945 р. Тоді діяло більше 100 музеїв. Окремі, найважливіші музейні установи республіки (Київський історичний музей, Музей Т.Г.Шевченка та ін.) відкрилися для масового відвідування значно пізніше.

Керівні органи республіки основним завданням музеїв у той період вважали виявлення та повернення музейних фондів, їх

реставрацію та впорядкування. Спочатку були зібрані експонати, залишені німцями в адміністративних будинках, школах тощо. Вживалися заходи щодо повернення в музеї предметів, які під час окупації потрапили до приватних осіб. Але і організації, і громадяни часто виявляли вперте небажання розлучатися з експонатами; рішення і постанови з цього питання не виконувалися. Дані, які наводяться в дисертації, дають підстави стверджувати, що частина музейних матеріалів була привласнена в 1941-1944 рр. місцевим населенням і не повернена до установ після війни. Можливо, і тепер ці експонати знаходяться в приватних збірках.

Докладно розглядаються інші способи поповнення музейних фондів художніми, науковими та історичними цінностями: закупки їх у населення, митців; реєвакація із східних регіонів СРСР; перерозподіл їх між музеями (найчастіше на користь столичних установ); збирання речей і документів, пов'язаних з нещодавніми воєнними подіями, партизанським рухом; археологічні розкопки; реституція. Підкреслюючи безперечно важливе значення швидкого формування фондів, ми далекі, проте, від схвалення всіх заходів, які вживалися урядом, партійними та державними органами, музеями у цьому напрямку. Зокрема, вилучення кращих колекцій з периферійних музеїв для поповнення ними музеїв Києва вело до послаблення низової, найбільш вразливої ланки музейної системи. Не сприяла збагаченню фондів і забюрокритизованість організації закупок культурних цінностей, заборона музеям купувати цінні речі у приватників тощо.

На загальний стан відновлення музейної мережі негативно впливали труднощі із забезпеченням установ приміщеннями та кадрові проблеми.

Другий підрозділ "Реєвакація музейних фондів" ґрунтується переважно на нових даних і документах, що досі з науковою метою

не використовувалися. Висвітлюючи хід реєвакуації, ми уточнюємо хронологію цього процесу. За колишніми уявленнями, українські музейні цінності повернулися зі Сходу в 1943-1945 рр. Насправді перші партії вантажів були прийняті музейними установами республіки наприкінці 1944-на початку 1945 р., а деякі з матеріалів, вивезених з України 1941 р. через відділення Держбанку СРСР, - лише 1946-1947 рр. Ще пізніше (в 1947-1949 рр.) окремі з реєвакуйованих фондів потрапили до музеїв, яким вони належали до війни (або до установ, що стали "спадкоємцями" останніх).

Незначна частина українських музейних цінностей, які зберігалися в Росії та Казахстані, не повернулися з евакуації. А взагалі, евакуація як спосіб урятування історико-культурних пам'яток від розкрадання чи загибелі в умовах війни себе виправдала.

Третій підрозділ названо "Участь УРСР в реституційних заходах Радянського Союзу". З 1944 р. Україна брала участь у заходах СРСР щодо повернення експонатів, вивезених нацистами до Німеччини та інших країн. Однак українські комісії і пошукові групи виявили і транспортували в республіку небагато музейних матеріалів. Головна ж роль у справі пошуку та повернення культурних цінностей в СРСР належала відділу реституції при Управлінні репарацій та поставок Радянської військової адміністрації в Німеччині. Українські республіканські органи мало що знали про здійснювані ним операції. Більшість розшуканих музейних скарбів відправлялися в Москву або Ленінград, а вже там розподілялися.

СРСР намагався компенсувати гігантські втрати культурних цінностей під час нацистської окупації шляхом привласнення кращих мистецьких творів з німецьких музеїв та замків. Досі майже нічого не було відомо про вивезення в Київ і зберігання тут протягом 10 років частини експонатів Дрезденської картинної галереї.

В **ДОДАТКАХ** вміщено 7 таблиць, що характеризують музейну мережу та музейні фонди напередодні німецького нападу на СРСР (таблиці 1-3), масштаби евакуації музейних фондів у глибокий тил (табл.4), стан музеїв за німецької окупації (табл.5), обсяги збитків, завданих художнім музеям у 1941-1944 рр. (табл.6), відновлення музейної мережі у 1943-1945 рр. (табл.7).

В результаті наукового дослідження автор прийшов до певних **ВИСНОВКІВ**, основні з яких виносяться на захист:

- У 1941 р. радянські власті евакуювали у східні райони СРСР порівняно невелику частину музейних фондів України. Донедавна успіхи евакуації культурних цінностей традиційно перебільшувалися дослідниками.

- Основна більшість евакуйованих музейних матеріалів була збережена в Росії і Казахстані і повернулася в Україну в 1944-1947рр. Проте в деяких випадках цінності залишалися на сході СРСР.

- Діяльність музейних установ під час німецької окупації України була поширеним явищем, але музеї виконували зовсім інші функції, ніж до війни.

- Справжні масштаби збитків, завданих українським музеям нацистами, досі не встановлені. Уявити реальні обсяги втрат можна буде лише після складання докладних уточнених каталогів пограбованих та знищених цінностей.

- Мережа музеїв України в основному відновилася в 1944-1945рр.; відновлення музейних фондів тривало значно довше.

- Українська РСР брала участь у реституційних заходах Радянського Союзу. Проте в республіку було повернено лише незначну частину українських культурних скарбів, вивезених нацистами; решта їх залишилися на Заході або потрапили до Росії (матеріали поверталися не в Україну, а "в СРСР").

• Частина художніх та історичних цінностей з німецьких музеїв та приватних колекцій були вивезені в Україну і протягом тривалого часу зберігалися в київських музеях.

Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення в таких **ПУБЛІКАЦІЯХ** автора:

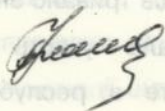
1.Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід// Київська старовина.- 1995.- №3.- С.31-38.

2.Київський державний історичний музей у 1943-1945 рр.// Матеріали міжнародної наукової конференції "50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки" 4-5 травня 1995 р.-Ч.ІІ.-К.: УДПУ, 1995.-С.151-156.

3.Художні музеї України під час Другої світової війни: поновлення діяльності (1943-1945 рр.)// Наукові записки з історії України. Збірник статей.-Вип.3.-Кіровоград: КДПІ, 1994.-С.29-38.

4.Центральний державний музей Т.Г.Шевченка під час німецької окупації// Репетитор: Український громадський науково-методичний бюлетень.-Вип.7.-К.: КСУ, 1995.-С.20.

5.Організація реставраційних робіт в системі українських художніх музеїв (1944-1945 рр.)// Розвиток проблем психолого-педагогічної науки в науково-технічній творчості молоді. Збірник наукових праць студентів, аспірантів, докторантів.-Вип.1.-К.: УДПУ, 1993.-С.231-233.

Ткаченко М.И. Музеи Украины во время Второй мировой войны (1939-1945 гг.).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, рукопись, Киевский университет им.Тараса Шевченко.- Киев, 1996.

В диссертации на широкой источниковой базе исследовано состояние украинских музеев накануне нападения Германии на СССР, ход и итоги эвакуации музейных фондов в восточные районы Советского Союза, функционирование музейных учреждений во время немецкой оккупации и возобновление деятельности музеев в 1943-1945 гг. Сделана попытка уточнить масштабы потерь музейных экспонатов в годы Второй мировой войны. Приводятся малоизвестные факты участия УССР в реституционных мероприятиях Советского Союза относительно культурных ценностей, вывезенных во время войны из Украины в Германию.

Tkachenko M. Ukraine museums in time of World War Two (1939-1945). Thesis for a candidate's degree, speciality of 07.00.01 - Ukraine's history, manuscript. Kiev Taras Shevchenko University. Kyiv, 1996.

In the thesis of the basis of wide range of sources the state of Ukraine's museums on the eve of Germany's attack on the USSR, the museums' funds evacuation to eastern regions of the USSR and its results, museums' functioning during the Ukraine's occupation by Germans, resuming museums' activity in 1943-1945 were studied. The attempt was made to classify the dimensions of losses of Ukrainian museums' exhibits in the course of World War Two. Little known facts of Ukrainian SSR's participation in restoring measures of the USSR as to the culturral values taken away from Ukraine to Germany during the war were adduced.

Ключові слова: Друга світова війна, музеї, музейні фонди, евакуація, винищення, реституція.

ТКАЧЕНКО Михайло Іванович

МУЗЕЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1939-1945 рр.)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КСУ

252150 м. Київ, вул. Андрі Барбюса, 9.

445734

AB 34.514

AB 34.514